

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

УДК 930.1.7.045(477)

© Віктор КАРПОВ

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА

Розглядаються особливості функціонування військової символіки України радянського періоду. Характеризуються основні процеси, що впливали на утвердження символіки в контексті історичного розвитку радянського суспільства. Стверджується, що українська тематика в історії радянської символіки посідала значне місце. У той же час символи Радянського Союзу домінували та впливали на суть і зміст української символіки радянського періоду. При формуванні символіки Збройних сил та інших військових формувань України радянські символи продовжували використовуватися.

Ключові слова: українська військова символіка, Збройні сили України, радянський період.

У період панування в Україні радянської влади символіка була позбавлена національного колориту та перебувала в загальносоюзній системі радянської символіки. Власне, за національним характером українська символіка загалом та військова зокрема розвивалися за кордоном. Спочатку в таборах інтернованих вояків армії Української Народної Республіки, а згодом у місцях компактного проживання українців в еміграції в різних країнах світу. У зв'язку з цим небагато дослідників приділяли увагу вивченню питання української радянської військової символіки. Серед них відомі та знані в Україні історики А. Гречило, В. Воронін, Я. Тинченко та інші.

У часи визвольних змагань на території України діяли підрозділи так званої, за Я. Тинченком, Української червоної армії та до проведення в СРСР у 1929 р. військової реформи на території України діяли формування, що мали назву Збройні сили України та Криму [12, 108]. Це військове формування було в складі Робітничо-селянської Червоної армії. Офіційною мовою у Збройних силах України та Криму була українська мова. Військова символіка українських радянських збройних формувань відповідала символіці Червоної армії, яка була єдиного зразка для всіх військових підрозділів на всій території СРСР, зокрема й українських.

Актуальним, на нашу думку, є питання використання червоного кольору в символіці армії УНР та в Червоній армії. Якщо в Червоній армії цей колір асоціювався з революційною владою Рад і комуністичними ідеями, то в армії УНР цей колір символізував революційні, однак демократичні, національні за характером перетворення. В українському війську червоний колір став найпопулярнішим під час протигетьманського повстання в листопаді 1918 р. [13, 4].

Про запровадження в повстанському війську відмінності у формі з гетьманцями свідчить телеграма, датована 8 грудня 1918 р. Головного штабу Отамана УНР, підписана старшиною для доручення сотником Даценко, у якій говориться: «Всім. Всім. Головний Отаман УНР наказав негайно всім старшинам, козакам армії УНР носити кокарду червону розетку» [15]. Така символіка в армії УНР використовувалася до повалення гетьманату, і 8 січня 1919 р. у наказі Головної Управи військ УНР про символіку української армії згадки про кокарду із червоною розеткою вже не було.

Використання червоного кольору в армії УНР простежується під час запровадження Бойових прапорів військових частин. Зокрема, прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР має червоне полотнище з поєднанням національної символіки – жовто-блакитного крижа та тризуба – герба держави [7; 5]. У цьому випадку він символізує історичну спадкоємність із червоним кольором прапорів українського козацтва часів Богдана Хмельницького та пролиту кров вояків армії УНР за самостійну соборну Україну [6, 110].

Про прапори українських радянських дивізій мало що відомо. У фондах Національного музею історії України зберігається прапор Української Галицької армії періоду її союзу з більшовиками – другої половини 1920 р. Це червоний прапор із зіркою, символом Робітничо-селянської Червоної армії, та написами: «Пролетарі Всіх Країн Єднайтесь!», «Хай живе Інтернаціональна Червона Армія!» та «Окрема легка Галицька батарея» [12, 124]. Отже, можна дійти висновку, що прапори українських радянських військових частин були червоного кольору, мали символ Робітничо-селянської Червоної армії – зірку та напис: «Пролетарі Всіх Країн, Єднайтесь!».

Вирізнення війська відбувалося за допомогою його назви (наприклад, Червона армія. Український варіант – Червоне козацтво). Саме полк Червоного козацтва став першою радянською військовою частиною, створеною за національною ознакою українським радянським урядом. Основою для формування цього полку став особовий склад 2-го Українського запасного полку Центральної Ради, що дислокувався в м. Харкові. Це відбувалося на фоні першої українсько-більшовицької війни. Цей полк узяв участь у поході на Київ радянських військових частин, що прибули з Росії [12, 110].

Після взяття Києва до Червоного козацтва приєдналося ще три військові частини: 1-й Київський полк Червоної гвардії, 4-й Сердюцький імені Івана Богуна полк та полк імені П. Сагайдачного. До весни 1918 р. у цих військах ніякої

символіки не було, а тим паче української. І тільки влітку 1918 р. з'являються червоні лампаси на штанях, що стало головною відмінністю Червоного козацтва. Наприкінці 1918 р. за допомогою Раднаркому з повстанців та мобілізованих прилеглих до України губерній Росії були сформовані чотири дивізії, які в офіційних радянських документах називаються Партизанськими, а в українських – Українськими. Весною 1919 р. було сформовано ще три українські радянські дивізії. Полки цих дивізій мали українські назви – бігунці, таращанці, ніжинці, махновці тощо.

Військової форми одягу встановленого зразка в українських радянських дивізіях не запроваджувалося. Вояки забезпечували себе одягом самостійно. Відсутність тилового забезпечення з боку Червоної армії призвела до повстання 6-ї Української радянської дивізії Григор'єва та незадоволення більшовиками 7-ї Української радянської дивізії отамана Н. Махно.

Наприкінці 1919 р. у складі стрілецьких дивізій, які умовно можна рахувати українськими, з'явилися ще дві кавалерійські частини – Окрема кінна бригада 45-ї стрілецької дивізії (утворена з 5-ї Української радянської дивізії) Григорія Котовського та Окрема кінна бригада 60-ї стрілецької дивізії (прибула з Росії) Сергія Байло. Наприкінці 1920 р. ці дві бригади об'єдналися.

Кавалерійська бригада С. Байло, у якій здебільшого були бійці Кінного полку Січових стрільців армії УНР, мала свою символіку – червоні чакчири, випушки жовтого кольору, кашкет із жовтим обідком. Кавалерійська бригада Г. Котовського, утворена з Бессарабського та Інтернаціонального ескадронів 45-ї дивізії, мала свою особливість у формі одягу. Інтернаціональний ескадрон складався переважно з угорських гусар, які носили австро-угорську кавалерійську оксамитову пілотку червоного кольору та чакчири такого ж кольору. Командир бригади Г. Котовський носив штани-галіфе червоного кольору і такого ж кольору кашкет. Слід відзначити, що кольорові кашкети з різними барвами часто використовувалися в радянських військах.

Свої особливості намагався зберегти полк Червоного козацтва, який на початку 1920 р. був реорганізований у 8-му Червонокозачу дивізію. Від українського в нього залишилася тільки назва, після того як у дивізію влилися Латиський, Московський, Орловський, Алатирський полки та рештки Кубанської червоно-козачої бригади. У квітні 1920 р. призначений на посаду командира сотні 1-го Червонокозачого полку Т. Юшкевич виділив у зовнішньому вигляді козаків смушкові шапки та червоні лампаси. Наприкінці 1920 р. він описав свій зовнішній вигляд так: «Сапоги из сыромятной кожи (одел, высохли, сбежались, только через месяц снял при помощи ножа); брюки из крестьянской дерюги, протертые путлицами до голого тела, откуда вместо белья выглядывают кружевца дамских панталон (наложницы черноостровского ксендза), а на плечах – какой-то женский Бурнус. Только красная фуражка фиксировала мою «краскомовскую» сущность. Да, кой у кого были и «лампасы», и «папахи», но только у тех, кто, где и как смог раздобыть, что придавало сотням и полкам вид обычной иррегулярщины» [12, 114].

І тільки влітку 1922 р. Червоне козацтво (через чотири року після сформування) отримало нову уніформу радянського зразка – темно-сині гімнастерки з сукна, такого ж кольору штани з червоними лампасами та смушкові шапки.

Таким чином, на відміну від армії УНР, в українських радянських військах не приділялася належна увага розробці форми одягу, її уніфікації, установленню символіки війська. Очевидно, що символіка має у своїй основі певні культурні традиції та світоглядні позиції і на час утворення українського радянського війська вони були відсутні. Цілком логічним є те, що з часом завершення війни в Україні такі військові частини успадкували символіку Робітничо-селянської Червоної армії.

Утворена у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1922 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка вирізнялася своїм червоно-синім прапором та гербом, що складався із зображення на щитку серпа і молота на фоні сонця, що сходить, а над ними напис: «У.С.Р.Р.». Щиток з обох боків обкладений колосками пшениці, які знизу обвиті стрічкою з написом «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!». Пізніше, у 1949 р., до герба додано стрічку з таким же написом російською мовою, а вгорі між колосками вставили п'ятикутну зірочку. Стрічки перемістили на колоски по боках, а внизу розмістили стрічку з написом: «Українська РСР» [4].

Як зазначає в науковій праці дослідник української фалеристики В. Воронін, історія творення власних нагород Радянської України розпочинається відразу після завершення воєнних дій в Україні. 2 березня 1921 р. 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся в Харкові, ухвалив резолюцію про заснування в УСРР ордена Трудового Прапора. Керівництво республіки також мало наміри заснувати орден Бойового Червоного Прапора. Однак такі наміри не були реалізовані [2, 121].

Водночас у інших радянських республіках у період з 1920 р. до 1923 р. такий орден було запроваджено в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській республіках. У Вірменській радянській республіці було засновано орден Срібної Зірки та орден Червоної Зірки, у Бухарській народній республіці орден Червоної Зірки, який мав три ступені [11, 110].

Як зазначає В. Воронін, до 1934 р. в Українській СРР загалом була запроваджена нагородна система почесних звань – заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва, народного артиста чи художника республіки, заслуженого артиста чи художника республіки. Зазначимо, що ця система не мала власне символів і радше нагадує систему заохочень.

До питання українських за характером нагород повернулися в нелегкі часи Великої Вітчизняної війни. Напередодні визволення Києва 10 жовтня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про заснування ордена Богдана Хмельницького трьох ступенів. Ним нагороджувалися командири та бійці Червоної армії та Військово-Морського флоту, керівники партизанських

загонів, партизани, які особливо відзначилися в боях за визволення радянської землі від німецьких загарбників [1].

Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського запроваджені одним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1942 р., що є єдиним випадком в історії нагород СРСР [14, 111]. Встановлення нових орденів відбувалося в дні найтяжчих боїв на Дону та Волзі, коли підписувався суворий наказ Верховного Головнокомандувача від 28 липня 1942 р. № 227 відомий своїм гаслом: «Ні кроку назад!».

Лейтмотивом заснування ордена Богдана Хмельницького, безумовно, є визволення території України від загарбників. Це відбувалося на фоні процесу заміни уніформи Червоної армії на нову уніформу із традиційними погонами та в кінцевому результаті заміною назви армії з Червоної на Радянську [10, 14].

На український характер ордена вказує не тільки сам факт використання імені гетьмана, а й напис його імені українською мовою, використання в його оформленні національного декору, козацької шаблі та зображення погруддя гетьмана Богдана Хмельницького у традиційному козацькому одязі з булавою.

Історію заснування, детальний опис ордена, інформацію про перших нагороджених та їхню кількість подає дослідник В. Воронін. Він констатує, що задум із заснування нового полководницького ордена (хоча третя його ступінь вважається солдатською) з українською специфікою себе повністю виправдав. Орден Богдана Хмельницького користувався великим авторитетом в армії, став одним із найпрестижніших та зіграв позитивну роль у заохоченні та піднятті бойового духу військ у боях з німецькими загарбниками [3]. Останнє, на думку В. Вороніна, було обумовлене серед іншого й тим, що нагорода була заснована на глибокій духовно-національній традиції, що сягала глибин української ментальності.

Факт наявності ордена Богдана Хмельницького в історії фалеристики радянського періоду спонукав творців нагородної системи незалежної України до використання цього досвіду та встановлення українського ордена Богдана Хмельницького, який докорінно відрізняється від радянського [9, 15].

До української тематики радянської нагородної системи слід зарахувати також встановлення в роки війни медалей за оборону Одеси та Севастополя, а також медалі «За оборону Києва», встановленої 21 червня 1961 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР [8]. Отже, українська тематика в історії радянської символіки посідала значне місце. Утім, символи СРСР впливали на суть і зміст української символіки радянського періоду. У період формування символіки Збройних сил та інших військових формувань України радянські символи продовжували використовуватися.

Джерела та література:

1. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – № 41. – С. 3.
2. Воронін В. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства: [монографія] / Віктор Воронін. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 121.
3. Воронін В. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства: [монографія] / Віктор Воронін. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 150 – 156.; Доманк А.С. Знаки воинской доблести. – М.: Патриот, 1990. – С. 34.; Потрашков С.В. Награды СССР, России и Украины – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород: ООО Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2011. – 416 с.: ил.; Потрашков С.В. Ордена и медали стран мира / С.В. Потрашков. – М.: Эксмо, 2008. – 304 с.: ил.; Символы Родины и воинской доблести / сост. В.И. Шелекасов, В.П. Делия. – М.: Воениздат, 1990. – 127 с.
4. Гречило А. Українська територіальна геральдика / Гречило А. – Львів: Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. – С. 212.; Карпов В. Історичні передумови військової символіки України // Воєнна історія України. Регіони Волинь та Полісся. Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції. Під загальною редакцією В.В. Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2013. – 936 с.
5. Денисюк Ж. 3-я Залізна стрілецька дивізія Армії УНР. Начерк бойового шляху // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1(4). – С. 4.; Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., ДП «Укроборонсервіс», ЦМЗСУ. – 2009. – С. 56.; Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Український військовий музей. – 2009. – Ч.1. – С. 63.
6. Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 – С. 110.
7. Карпов В. Військові прапори України. – К.: Українська хата, 2007. – С. 24.; Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1(2). – С. 110.
8. Лазаренко В. Медаль «За оборону Севастополя» // Нумізматика. Фалеристика. – 2012. – Ч. 1. – С. 18 / Лазаренко В. Медаль «За оборону Одессы» // Нумізматика. Фалеристика. – 2011. – Ч. 4. – С. 18.
9. Лазаренко В., Литвин С. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматика. Фалеристика. – 2009. – Ч. 1. – С. 15.
10. Сорокин А. Полевые погоны солдат, сержантов и офицеров Красной армии обр. 1943 года // Український військово-історичний журнал «Однострій» № 9. – 2009. – С. 14.
11. Табачник Д. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. / Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. – Т. 1. – К., 2004. – С. 110.
12. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.; ООО «Восточный горизонт», 2002. – С.108.
13. Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак». – Ч. 5. – Лютий. – 1994. – С. 4.

14. Філоненко М. Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського у фондівій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., ДП «Укроборонсервіс», ЦМЗСУ. – 2009. – С. 111.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 48. – Телеграма.

© **Виктор КАРПОВ**

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ВОЕННАЯ СИМВОЛИКА

Рассматриваются особенности военной символики Украины советского периода. Характеризуются основные процессы, повлиявшие на утверждение символики в контексте исторического развития советского общества. Утверждается, что украинская тематика в истории советской символики занимала значительное место. В то же время символы Советского Союза доминировали и влияли на контент украинской символики советского периода. В период формирования символики Вооруженных сил Украины советские символы продолжали использоваться.

Ключевые слова: украинская военная символика, Вооруженные силы Украины, советский период.

© **Viktor KARPOV**

UKRAINIAN SOVIET MILITARY SYMBOLS

During Soviet rule in Ukraine was deprived of power marks the national colours and was in the general system of Soviet symbols. Actually for the Ukrainian national character symbols in general, and in particular the military, developed abroad. Originally soldiers interned in camps Ukrainian People's Army and later in areas where Ukrainian in exile in different countries. In this regard, researchers paid little attention to the study question Ukrainian Soviet military symbols. Among them are famous and known in Ukraine historians: A. Hrechylo, V. Voronin, Ya. Tynchenko and others.

At the time of Liberation movement 1918 – 1921 in Ukraine acted as Ukrainian units of the Red Army and of the USSR in 1929, the military reform in Ukraine there were forming, which were called the Armed Forces of Ukraine and Crimea. This military force was composed of the Workers 'and Peasants' Red Army. The official language in the Armed Forces of Ukraine and Crimea was Ukrainian. Military symbols Ukrainian Soviet armed forces responsible symbolism of the Red Army, which was a uniform for all military units throughout the USSR and including Ukrainian.

The use of red in the symbolism of the UNR army and the Red Army is important. If the Red Army the colour associated with the revolutionary power of the Soviets and

communist ideas, the UNR army this colour symbolized revolutionary, but democratic, national in character transformation. Using red army UPR observed when introducing battle flags of military units. In particular, the flag of 3rd Infantry Division Iron UNR army is a red flag with a combination of national symbols - the yellow-blue sacrum and trident, the emblem of the state. In this case, it represents the historical continuity of the red flags of Ukrainian Cossacks times of Bohdan Khmelnytsky and shed blood for the UPR army soldiers Independent Ukraine.

Flags Ukrainian Soviet divisions were red and had the character of the Workers 'and Peasants' Red Army - the star and the inscription: "Workers of the world unite!". Flag Iron 3rd Infantry Division Army UPR is a prime example of Ukrainian national differences and Soviet symbols.

Distinguishing army was using its name, for example, the Red Army. Ukrainian version - Red Cossacks. That regiment of the Red Cossacks became the very first Soviet military unit established on a national basis Ukrainian Soviet government.

By the end of 1918 with the help of People's Commissars of the rebels mobilized and the surrounding provinces of Ukraine were formed four divisions, which are official documents called Soviet partisan, and Ukrainian - Ukrainian. In the spring of 1919 was formed three Ukrainian Soviet division. Shelves these divisions were Ukrainian name - bohuntsi, taraschanti, nizhyntsi, Makhno and others.

Military uniform standard pattern in the Ukrainian Soviet divisions did not exist. They had to provide themselves with their own clothing. Only in summer 1922 Red Cossacks, four years after the formation, received a new Soviet-style uniforms - dark blue tunic of cloth, the same color pants with red stripes and smushkovi caps.

Thus, unlike the UNR army in the Ukrainian Soviet army not paid due attention to the development of uniform and its uodnomanitnennyu, establishing symbolism troops. Obviously, the symbolism is based on certain cultural traditions and religious beliefs and the formation of the Ukrainian Soviet troops were absent. It is logical that eventually the war in Ukraine such troops took the symbolism of the Workers 'and Peasants' Red Army.

Ukrainian themes in the history of Soviet symbols occupied a significant place. In turn, the characters USSR dominated and influenced the nature and content Ukrainian symbols of the Soviet period. During the formation of the symbols of the Armed Forces and other military formations of Ukraine continued to use Soviet symbols.